

revini terk ederek Suudi Arabistan'a sığın-
dı. Devletin başına aynı gün görevden alın-
an Başbakan Muhammed Gannûşî ana-
yasaya uygun olarak geçtiyse de yine
anayasa gereği görevi meclis başkanına
verdiğinden Fuâd Mebeza 15 Ocak günü
geçici devlet başkanı oldu.

Tunus'ta İslâmî Hareket. Tunus'ta Batı
merkezli devlet sistemi içinde dinî esas-
lara göre siyasî yapılanmaların önu 1988
yılına kadar kapalı idi. İlk defa 1970'te Zey-
tûne Camii Üniversitesi hocaları ve öğren-
cilerinin faaliyete geçirdiği Kur'an-ı Kerim'i
Koruma Derneği bir başlangıç teşkil etti.
Râşid el-Gannûşî önderliğinde 1971'de Tu-
nus Üniversitesi'nde bir caminin açılma-
sıyla yeni bir hareket başladı ve el-Cemâ-
atü'l-İslâmiyye adıyla bir derneğe dönü-
ştü. Kısa zamanda şehrin diğer camilerine
Abdülfeţh Mûrû ile vaazlar verip büyük
bir kitleyi etraflarında topladılar. 1971'de
ilkokulda, 1976'da ortaokulda, 1977'de li-
sede Arapça'nın Fransızca'nın yerine eği-
tim dili olması gençlerin İslâmîyet'e ilgi-
ni arttırdı. Bunda 1970-1980 yıllarında ku-
rulan hükümetlerde Millî Eğitim Bakanlığı
yapan Muhammed Mizâlî'nin katkısı bü-
yüktür. 19 Eylül 1980 tarihinde Cemâ-
tû'l-İslâmiyye, Hareketü'l-itticâhi'l-İslâmî
adıyla siyasî bir yapılanmaya dönüştü. An-
cak hükümet 21 Aralık günü kurucusu
Râşid el-Gannûşî'yi tutukladı ve 5 Ocak
1980'de serbest bıraktı. Ardından tekrar
yakalanıp 1981-1984 yılları arasında hapis-
te kaldı. 23 Nisan 1980 – 8 Temmuz 1986
tarihlerinde başbakanlık yapan Muham-
med Mizâlî bu hareketi himaye etmekle
suçlandı ve sonunda görevden alınıp ömür
boyu hapis cezasına çarptırıldı; bunun üze-
rine gizlice Fransa'ya iltica etti. 2002 yı-
linda cezasının kaldırılmasına rağmen ya-
şamaya devam ettiği Paris'te 23 Haziran
2010'da vefat etti. Râşid el-Gannûşî ömür
boyu hapis cezasına çarptırıldıysa da Zey-
nelâbidîn b. Ali tarafından 1988'de serbest
bırakıldı. Aynı yıl ismini Hizbû'n-nehda ola-
rak değiştiren hareket 1989'da yapılan ge-
nel seçimlerde % 22 oy aldığını ilân eder-
ken resmî rakamlar bunu % 17 olarak gös-
terdi. Bu harekete karşı uygulanan baskı
neticesinde önce hapse atılan ve ardından
serbest bırakılan Râşid el-Gannûşî Cezayir'e
iltica etti. 1991'e kadar burada kaldı,
ardından Sudan'ın başşehri Hartum'a
sığındı ve 1993'te iltica ettiği İngiltere'de
2011 yılına kadar sürgün hayatı yaşadı.

BİBLİYOGRAFYA :

Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 364-386, 580;
III/2, s. 217, 293-304, 340; IV/1, s. 3-4, 438; En-
ver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1954-62,

VI, 127-129, 164-165; VIII, 78, 81-87, 169, 174,
287-289, 315-316; Omar Saidi, "le Maghreb: l'uni-
fication sous les almohades", *Histoire générale
de l'Afrique* (ed. D. T. Niane), Paris 1958, IV, 35-
78; A. Raymond-J. Poncet, *la Tunisie*, Paris 1971;
A. Raymond, "Une liste des deys de Tunis de
1590-1832", *Les cahiers de Tunisie*, VIII/32
(1960), s. 129-136; Taoufik Bachrouh, *Formation
sociale barbaresque et pouvoir à Tunis au XVIIe
siècle*, Tunis 1977, s. 11-14, 27-36, 51-53, 64,
109-110, 130-132, 176-177; a.m.f., "L'histori-
ographie tunisienne de 1968 à 1985", *IBLA*,
L/159 (1987), s. 75-90; P. Bardin, *Algériens et
tunisians dans l'empire ottoman de 1848 à 1914*,
Paris 1979, tür.yer.; Mohamed el-Aziz Ben Achor-
ur, "Islam et contrôle social à Tunis aux XVIIIe et
XIXe siècles", *la Ville arabe dans l'Islam* (ed. Ab-
delwahab Baudiba – Dominique Chevallier), Tu-
nus 1982, s.137-149; Muhammed b. el-Hoca, *Şa-
fağât min târihi Tûnis* (nşr. Hammâdi es-Sâhi-
lî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1986, s. 117-135;
Boubaker Sadok, *La régence de Tunis au XVIIe
siècle: ses relations commerciales avec les ports
de l'Europe méditerranéenne*, Zaghouan 1987,
s. 38-42; K. J. Perkins, *Historical Dictionary of
Tunisia*, Matuchen 1989, s. 17-19, 20-27, 43-47,
53, 58, 73-75, 282-290; M. Hâdi eş-Şerif, *Târihu
Tûnis* (trc. Muhammed eş-Şavûş – Muhammed
Acîne), Tunus 1993, s. 64, 66, 113-116; J. Gani-
age, *Histoire contemporaine du Maghreb*, Paris
1994, s. 267, 270, 273, 282-305, 316-319, 425-
428, 458-459, 487-491, 505-511; *Tunis, cité de la
mer* (ed. Alia Baccar-Bournaz), Tunis 1999, tür.yer.;
Mohamed Sadek Messikh, *Tunis: La mémoire*,
Paris 2000; Ahmed Saadaoui, *Tunis ville otto-
mane*, Tunis 2001, tür.yer.; G. Goussaud-Falgas,
*Tunis, la ville moderne: Les origines et la pé-
riode française*, Saint-Cyr-sur-Loire 2005; *Tunis,
1800-1950: Portrait architectural et urbain* (ed.
Sémia Akrouf-Yaïche v.d.ğr.), Tunis 2006, tür.yer.;
Ph. di Folco, *Le goût de Tunis* (ed. M. de France),
Paris 2007, tür.yer.; C. Bilas – T. Bilanges, *Tunis,
l'orient de la modernité*, Paris 2010; J. Pignon,
"La milice des janissaires de Tunis au temps des
deys (1590-1650)", *Revue internationale d'his-
toire militaire*, sy. 18, Paris 1956, s. 301-325; A.
Martel, "L'armée d'Ahmed Bey d'après d'un
instructeur français", a.e., s. 373-407; R. Mantran,
"Documents turs relatifs à l'armée tunisienne",
a.e., s. 359-372; a.m.f., "L'évolution des relati-
ons entre la Tunisie et l'empire ottoman du XVIe
au XIXe siècle", *Les cahiers de Tunisie*, sy. 26-
27 (1959), s. 319-333; Osman Kaak, "Türkiye
Devrine Ait Tunus Bibliyografyası", *Türk Kütü-
phaneciler Derneği Bülteni*, IX/3-4, Ankara 1960,
s. 167-175; Mehmet Maksudoğlu, "Tunusta Da-
yılan Ortaya Çıkışı", *AÜİFD*, XIV (1966), s. 189-
203; a.m.f., "Tunusta Hakimiyetin Dayılardan
Beylere Geçışı", a.e., XV (1967), s. 173-187; J. Ta-
ieb, "la Tunisie des premiers temps coloniaux",
IBLA, sy. 141 (1978), s. 57-83; B. D. Cannon, "La
constitution ottomane dans la stratégie politique
jeune tunisienne, 1908-1910", *Les cahiers de
Tunisie*, XXIX (1981), s. 279-294; Abdel-Magid
Turki, "Quelques affinités culturelles tunisio-tur-
ques", *St.I*, LXI (1985), s. 127-153; el-Ezher Ahmed
Bedreddin el-Kesrâvî, "en-Neşâtü'l-mîmâri
bi-medîneti Sîfâkus fî'l-'ahdi'l-'Oşmâni", *el-Me-
cellletü't-Târihiyyetü'l-Magribiyye*, sy. 45-46,
Tunus 1987, s. 73-86; Neji Jelloul, "Les fortifica-
tions de Tunis à l'époque ottomane", *Arab His-
torical Review for Ottoman Studies*, sy. 9-10,
Zaghouan 1987, s. 95-135; Robert Brunshvig,

"Tunus", *IA*, XII/2, s. 68-95; Mohamed-Hédi Chérif,
"Tunisia", *EI²* (ing.), X, 648-651; Ali Mahjoubi,
"Tunisia", a.e., X, 651-654. AHMET KAVAY

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Halifelerle valiler Berberîler'in İslâm'ı be-
nimsemesi için gayret gösterdiler. Kayre-
van şehri kuruluşundan itibaren Tunus
bölgesinde İslâm davetinin merkezi oldu.
Eğitim ve öğretim faaliyetleri Kayre-
van Sîdî Ukbe Camii'nde yürütülüyordu. Bu hare-
ketin öncülüğünü, Ukbe'nin askerleri için-
de sayıları on ikiye ulaşan sahâbîlerle ço-
ğunluğu teşkil eden tâbiîn nesline men-
sup âlimler yapıyordu. Ömer b. Abdülaziz,
İsmâil b. Abdullah b. Ebû'l-Muhâcir baş-
kanlığında on fakihî bölgede Berberîler'e
İslâm'ı öğretmekle görevlendirmişti. On-
ların Kayre-va'da yürüttüğü faaliyet kısa
sürede gelişti, ders meclisleri Berberî ve
Arap öğrencilerin oluşturduğu yeni nesiller
tarafından büyük ilgi gördü. Tâbiîn âlim-
lerinden İkrime el-Berberî'nin Kayre-va'da
da tefsir ve hadis okuttuğu, onun dersle-
rine katılmak için Mağrib'den talebelerin
geldiği rivayet edilmektedir. Daha sonra
Yahyâ b. Sellâm, Kayre-va Camii'nde tefsir
dersleri verdi ve tefsirini orada yazdı. Tu-
nus şehri 82 (701) yılında kuruluşundan kı-
sa bir süre sonra bölgenin ikinci ilim mer-
kezi haline geldi. Şehrin kurucusu Hassân
b. Nu'mân'ın çalışmaları sayesinde Ber-
berîler arasında İslâm'ın yayılışı hızlandı.
Ömer b. Abdülaziz'in zekât âmilî olarak
gönderdiği hadis âlimi Yahyâ b. Saïd el-
Ensârî, Tunus şehrine yerleşti ve etrafın-
da toplanan gençlere ders verdi. Ubeydul-
lah b. Habbâb valiliği sırasında Tunus şe-
hinde Zeytûne Camii'ni yaptırdı (116/734).
Zeytûne bu yıllardan itibaren önemli bir
ilim merkezi oldu, şehirdeki âlimlerin sa-
yası giderek arttı. Ayrıca büyük camilerin
yanı sıra inşa edilen mahalle mescidlerin-
de öğretim faaliyetleri yürütülüyordu. II.
(VIII.) yüzyılın başlarında Tunus'un yerli halkı
Berberîler'in tamamına yakını Müslü-
manlığı kabul etmişti. Vali Yezîd b. Ebû
Müslim'in izlediği ırkçı ve zalimce politika-
sı yüzünden Emevîler'in son döneminde
müslüman Berberîler'in büyük bir kısmı
Hâricîliğe yöneldi. Ancak Fas ve Cezayir'de
gücünü devam ettiren Hâricîlik Tunus'ta
fazla destek görmedi, iç kısımdaki bazı
bölgeler hariç taraftarı kalmadı. Günümü-
zde ise halkın üçte ikisi Hâricî olan Cerbe
adası dışında Tunus'ta bu mezhebin men-
subu bulunmamaktadır.

Abbâsîler devrinin başlarında Kayre-va'da
ve Tunus'ta öğrenim gören talebelerin

TUNUS

bazıları Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve diğer âlimlerin derslerine katılmak için Mısır, Hicaz ve Irak'a gittiler; dönüşlerinde bu iki imamın mezhebini Tunus'ta yaymaya çalıştılar. Tunus'ta yetiştikten sonra Mısır'da Leys b. Sa'd ve İbn Lehîa, Irak'ta Süf-yân es-Sevrî, Medine'de Mâlik b. Enes'in derslerine katılan Ali b. Ziyâd el-Absî, İmam Mâlik'in *el-Muvaḫḫa*'nı Tunus şehrine getirdi ve onun görüşlerini yaymaya başladı. Bu mezhebi Kayrevan'da ilk defa İbn Gânim el-Kâdî'nin tanıttığı belirtilmektedir. Kayrevan'daki tahsilinden sonra önce Irak'a gidip bir süre Ebû Hanîfe'nin derslerine giren, ardından Medine'ye geçip Mâlik b. Enes'ten ders alan İbn Ferruh, Hanefî mezhebinin bölgede tanınmasında aracı oldu. Böylece Kayrevan ve Tunus camilerinde daha ziyade bu iki mezhebin fıkhi okutuldu. Abdurrahman b. Ziyâd, Ebû Mes'ûd b. Eşres, Abbas b. Velîd, Zeyd b. Bişr, Hâlid b. Ebû İmrân et-Tûcîbî, Abdûlmelik b. Kerîme, Ebû Küreyb Abdurrahman b. Küreyb bu dönemde Tunus'ta yetişen önemli âlimlerdendir. Abbâsî Valisi Yezîd b. Hâtim'in kâtip olarak görevlendirdiği Basra nahiv âlimlerinden Ebû Ali Hasan b. Saîd el-Basrî, Basra'nın ileri gelen lugat bilginlerinden Yûnus b. Habîb, Kûfe nahivcilerinden Kuteybe el-Cu'fî, valinin çocuklarına muallimlik yapan İyâz b. Avâne el-Kelbî, Kayrevan'da Arap dili çalışmalarının öncüleri oldu. Ayrıca şairlere büyük ilgi gösteren valinin etrafında çok sayıda şair toplandı. Bunların çevresinde başlayan lugat çalışmaları ve edebî hareket kısa sürede gelişti; III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında Abdûlmelik b. Katan el-Mehrî gibi nahivciler yetişti.

Ağlebîler devrinde başşehir Kayrevan dinî ilimlerle edebiyatın merkezi haline geldi. Kayrevan ve Tunus'a Endülüs ve Sicilya şehirlerinden öğrenciler gelir, buradan aldıkları ilmî, felsefî anlayışı ülkelerinde yaymaya çalışırlardı. Böylece Tunus, II. (VIII.) yüzyılın sonlarından itibaren bölgede Hanefî ve Mâlikî mezhebinin merkezi konumuna yükseldi. Nitekim Kayrevan kadısının belirlenmesi için kendilerine danışılan ve çoğu Hanefî olan âlimler Hanefî fakihî Süleyman b. İmrân'ı, Süleyman ise Sahnûn'u teklif etmişti. İfrîkiye'de en geniş talebe halkasına sahip olduğu belirtilen Sahnûn'un 234'te (849) kadılığa tayin edilmesi dengeli Mâlikî mezhebi lehine çevirdi. Hanefîlik varlığını III. (IX.) yüzyılın sonuna kadar devam ettirdiyse de ardından Mâlikî mezhebi Tunus ve Kayrevan çevresinde tek mezhep haline geldi, Mağrib'e doğru yayılıp bölgeyle özdeşleşti. Bu

arada Ağlebîler'in Mu'tezile ile yakın ilişkileri ve Emîr I. Ziyâdetullah döneminden (817-838) itibaren Abbâsî politikasına paralel şekilde Mu'tezile'nin resmî mezhep haline gelmesi idarecilerle Mâlikî fakihlerinin arasının açılmasına zemin hazırlamıştı. Bazı fakihler halku'l-Kur'ân meselesinde başlatılan mihne politikası yüzünden takibata mâruz kaldı. Diğer taraftan Kayrevan Camii'nde Cebriyye, Mürcie ve İbâziyye mensuplarının ders halkaları kurulur, Mâlikî ve Hanefî fakihleriyle onların âlimleri arasında tartışmalar cereyan ederdi. Sahnûn kadılık görevine getirilince bu tartışmaları yasakladı. Ağlebîler devrinde Kayrevan ve Tunus'ta yetişen din âlimlerinden bazıları şunlardır: Kayrevan kadısı ve Sicilya fâtihî Esed b. Furât, Mâlikî fıkhihinin temel kaynaklarından *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'nın müellifi Sahnûn ve oğlu Muhammed b. Sahnûn, İbn Abdûs el-Kayrevânî, muhaddis Behlûl b. Râşid el-Kayrevânî, Mûsâ b. Muâviye es-Sumâdîhî, Ebû Semûre Şecere b. İsâ el-Meâfirî et-Tûnisî, Yûsuf b. Yahyâ el-Megâmî, Yahyâ b. Ömer el-Kinânî, İsâ b. Miskîn. Tunus bölgesinin (İfrîkiye) fethiyle ilgili ilk eserini II. (VIII.) yüzyılın sonlarında ölen İsâ b. İmrân b. Ebû'l-Muhâcîr tarafından yazıldığı bilinmektedir. Ebû'l-Arab gibi tarihçiler günümüze ulaşmayan bu eserden yararlanmışlardır. Ağlebîler dönemi bunun yanında felsefe, matematik, astronomi ve tıp ilimlerinde yetişen âlimlerle dikkat çeker. II. İbrâhim, Bağdat'taki Beytülhikme'yi örnek alarak o sırada başşehir olan Rakkâde'de bir araştırma merkezi ve kütüphane inşa ettirdi; burada görev yapmak üzere tıpta ve ulûm-i evâilde tanınan bazı Bağdatlı âlimleri getirtti. Başkanlığını matematikçi Ebû'l-Yûsuf İbrâhim b. Ahmed eş-Şeybânî'nin üstlendiği merkezin kütüphanesinde çok sayıda değerli eser toplamıştı. Bu kitaplar Fâtımîler tarafından Kahire'ye götürüldü (İbrâhim Harekât, II, 62). Merkezde yetişen âlimlerden Muhammed b. Cezzâr ve Ziyâd b. Halfûn tıp, yahudi hekimi İshak b. Süleyman el-İsrâîlî tıp ve felsefe, Ebû Saîd es-Saykalî felsefede temayüz etmiştir. Hekim, eczacı ve tarihçi Ebû Ca'fer İbnü'l-Cezzâr el-Kayrevânî bölgede İbn Sînâ'nın yerini tutan tabip olarak nitelenir; Ebû Ca'fer'in çok sayıda eseri vardır. Kayrevan ilim merkezinin etkileri Kartaca asıllı bir hristiyan olan Afrikalı Konstantin vasıtasıyla Batı dünyasına ulaştı. Kayrevan'da yetişen Konstantin Arap dili, matematik, özellikle tıp ve astronomi alanında temayüz ettikten sonra İtalya'ya geçti. Salerno'da Monte Cassino'da

ki Benedictine Manastırı'nın başına getirilmesinin ardından rahipleri Arap diliyle ilgilenmeye, tıp, astronomi ve astrolojiye dair Arapça kitapları Latince'ye çevirmeye teşvik etti. Böylece İslâm kültürünü Batı'ya taşıyanların öncülerinden biri oldu (Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 39). Kendisi de şair olan İbrâhim b. Ağleb ve diğer Ağlebî emirlerinin şairlere gösterdiği yakınlık sayesinde Kayrevan'da şiir de gelişti. Öte yandan Ağlebî kâtiplerinden Ebû'l-Yûsuf eş-Şeybânî divan yazışmalarında temayüz etti ve bir ekol meydana getirdi. Kitap toplamaya önem veren Ağlebî emirleri Sîdî Ukbe Camii'nde bir kütüphane yaptırdılar. Bu kütüphanedeki yazmalardan bazıları günümüze ulaşmıştır (İbrâhim Harekât, I, 62). II. İbrâhim'in kütüphanesinden de söz edilir. Camilerin yanı sıra sahillerde inşa edilen ribâtlarda da kütüphaneler bulunuyordu.

Mâlikîliğin uygulanmasını ortadan kaldırmayı bir devlet politikası haline getiren Fâtımîler'in İfrîkiye döneminde (909-973) Tunus'ta ilmî hareket büyük baskıya mâruz kaldı. Kayrevan Camii'nde Mâlikî ve Hanefî fakihlerinin dersleri yasaklandı, bazı fakihler hapse atıldı, birkaçı daha ağır cezalara çarptırıldı. Bu şartlarda öğretim evlerde gizli olarak devam ettirildi. Fâtımî idarecilerinin baskıları ve özellikle Hz. Ebû Bekir ile Ömer'e ta'netmelerinin Mâlikî fakihlerini onlara karşı Ehl-i sünnet'in görüşlerini savunmaya ve bu konuda eserler yazmaya sevkettiği görülmektedir. Fâtımî halifeleri için yazdığı övgü şiirleriyle tanınan ve Batı İslâm dünyasının Buhturî'si denilen Ali b. Muhammed el-İyâzî bu dönemin en meşhur şairidir. Fâtımîler'in Kahire'ye intikalinden sonra başlayan Zirîler devrinde Tunus'ta Mâlikîlik tekrar güçlendi. İki dönemde de yaşayan ve bölgede Mâlikîler'in önderi olan İbn Ebû Zeyd, Şîr-Fâtımîler'in baskılarına karşı mücadele etmek suretiyle Ehl-i sünnet'in görüşlerini savundu; Ehl-i sünnet ile Şîa arasındaki ihtilâflara dair çeşitli risâleler kaleme aldı. İbn Ebû Zeyd'in vefatından sonra Kayrevan'da Mâlikî mezhebinin otoritesi haline gelen Ebû'l-Hasan el-Kâbisî, Eş'ariyye'nin bölgeye yayılmasına katkıda bulundu. Zirî Hükümdarı Muiz b. Bâdis'in 441 veya 443'te (1049 veya 1051) Fâtımîler'le ilişkisini keserek Mâlikî mezhebinin uygulanacağını ilân etmesiyle yeni bir dönem başladı. Nitekim Makrîzî, İfrîkiye'de Mâlikîliğin yeniden güçlenmesinin en büyük âmil olarak Muiz b. Bâdis'i göstermektedir (*el-Hitâḫ*, II, 333-334). Böylece siyasî iktidarın desteğini alan Mâlikî mezhebi ye-

niden adliye teşkilâtına hâkim oldu ve halkın tek mezhebi haline geldi. Öte yandan Kayrevan'ın Eş'arî kelâmcılarından Muhammed b. Atîk et-Temîmî sayesinde bölgede Eş'arîlik de yayıldı ve V. (XI.) yüzyıldan itibaren hâkim mezhep konumuna yükseldi. Ebû'l-Fazl Yûsuf b. Mesrûr, Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Ali b. Abdülganî el-Husrî, Ebû İmrân el-Fâsî, Ebû'l-Hasan el-Lahmî, tefsir sahibi Ali b. Faddâl el-Mücâşî, Ebû'l-Abbas el-Mehdevî, İbn Reşîk el-Kayrevânî, İbn Şeref el-Kayrevânî, Ebû İshak et-Tûnisî, Medine kârii Nâfi'in Verş tarikiyle gelen ve Mağrib'de günümüzde de yaygın olan kıraatini bölgeye taşıyan İbn Hayrûn, ondan kısa süre sonra bu alanda yetişen müfessir Mekki b. Ebû Tâlib, Zirîler döneminin diğer tanınmış âlimleridir. Tunus'ta tasavvuf hareketleri IV. (X.) yüzyılda Şeyh Muhriz b. Halef'le başladı. Büyük itibar gören Muhriz'in mezarı günümüzde Tunus şehrinin başta gelen ziyaret yerlerindedir. Devlet tarafından desteklenen Muhriz ve müridleri Tunus'ta Şîiler'le mücadelede etkin rol oynadılar. Bölgenin ilk tabakat müelliflerinden Ebû'l-Arab ve talebesi Muhammed b. Hâris el-Huşenî daha sonraki âlimlere örnek teşkil etti. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, Kuzey Afrika'da bilinen ilk bölge tarihinin sahibi İbnü'r-Rakîk el-Kayrevânî, Ebû Ca'fer İbnü'l-Cezâr ve Fâtîmî Başdâisi Kâdî Nu'mân b. Muhammed dönemin diğer tarihçileridir. Zirîler devrinde astronomi alanında Abdülmün'im b. Muhammed el-Kindî el-Kayrevânî ve Zirî Emîri Muiz b. Bâdis'in münecimliği yapan Ali b. Ebû'r-Ricâl temayüz etti. Diğer taraftan bizzat kimya ile meşgul olan Mehdiye Zirî emîri Yahyâ b. Temîm'in maddenlerin tahlili için bir atölye açtığı ve burayı aletler ve önemli bir kütüphaneye donattığı bilinmektedir (Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, I, 40). Muiz b. Bâdis, sayıları

100'e ulaştığı söylenen şairlerine büyük ihسانlarda bulunurdu. Cömertliğiyle meşhur oğlu Temîm'in sarayı da çeşitli ülkelerden gelen şairlerin toplandığı yerd. Şeyh Muhriz b. Halef, Ali b. Abdülganî el-Husrî, İbn Reşîk, İbn Şeref gibi şairler Muiz b. Bâdis'in sarayında bulundular. Rakîk el-Kayrevânî, Tûrâb es-Sûsî, İbn Ureybe el-Mehdevî ve Abdülvâhid b. Fütûh dönemin diğer önemli şairleridir. Bu devirde yetişen lugat âlimlerinin başında Abdullah b. Muhammed el-Mekfûf, bütün İslâm dünyasında tanınan Muhammed b. Ca'fer el-Kazzâz ve onun öğrencileri İbn Şeref ile İbn Reşîk gibi âlimler gelir.

Horasânîler'in başşehri olarak kaldığı dönemde (1062-1159) Tunus şehri, bölgenin önemli bir ilim merkezi haline geldi. Burada yetişen çok sayıda fakih bölgedeki şehirlerde kadılık görevini üstlendi (Bekrî, II, 697-699). Hayatının son yıllarında Tunus'ta Horasânî emîrine sığınan İbn Hamdis es-Sikillî, Horasan emîrleri hakkında söylediği şiirleriyle meşhurdur. Kısa süren Muvahhidler döneminde İbn Tûmert'in görüşleri uyarınca Mâlikî fakihlerinin fûrûda dair eserlerinin yakılması için emirnameleler çıkarıldı. Buna rağmen Mâlikîlik Tunus'ta varlığını korudu, Muvahhidler'in son yıllarında Hafsîler'in kurucusu Ebû Zekeriyâ'nın vali tayin edilmesine kadar İbn Tûmert'in görüşleri Tunus'ta etkisini göstermedi. Ebû Zekeriyâ, Muvahhidî düşüncesini Endülüslü Zâhirî âlimleri vasıtasıyla yaymak istediye de bölgede Mâlikî mezhebinin kesin hâkimiyeti sebebiyle onun gayretleri de sonuçsuz kaldı. Muvahhidler zamanında Ebû Medyen'in bölgeye gelmesinden itibaren tasavvufî hareket güçlendi.

Tunus'u başşehir edinen ilk büyük devlet olan Hafsîler, Tunus'u aynı zamanda ülkenin en önemli ilim merkezi haline ge-

tirdiler. Dönemin başlarında Endülüs'ten çok sayıda âlim geldiği gibi Doğu İslâm dünyasındaki ilmî gelişmeler de bölgeye yansdı. Kelâm ilmi alanında bir canlanma görüldü. Öte yandan devletin kurucusu Ebû Zekeriyâ tarafından Tunus'ta bölgedeki ilk medrese inşa edildi. Ardından en önemlileri Tunus'taki Şemmâiyye, Muarradiyye, Tefvîkiyye, Müntasiriyye ve Zeytûne olmak üzere medreselerin sayısı arttı ve Tunus âlimlerin toplanma noktası oldu. Bölgenin diğer şehirlerinden ve Endülüs'ten gelen pek çok âlim Tunus'a yerleşti. Endülüs'ten bilhassa VII. (XIII.) yüzyılın ilk yarısında Belensiye, Şâtibe, Mürsiye, Ceyyân, Kurtuba ve İşbîliye'nin hıristiyanların eline geçmesinin ardından Tunus'a gelen çok sayıda göçmen arasında İbnü'l-Ebbâr, Hâzîm el-Kartâcennî, İbn Usfûr el-İşbîlî, İbn Amîre gibi bölgedeki ilmî hareketi etkileyen âlimler bulunuyordu. Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ, bu dönemde yazılan en önemli tefsirin müellifi İbn Arafе, onun talebesi Übbî, Mâlikîler'in Tunus'taki önemli âlimlerinden biri olan müfessir İbn Bezîze, talebesi İbn Zeytûn, Burzûlî, İbn Râşid el-Kafsî, Gubrînî, İbn Nâcî, Muhammed en-Nefzâvî, Muhammed b. Şuayb el-Haskerî, Ebû Ali Nâsîrüddin Mansûr eş-Şâdilî, Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî, Ebû'l-Kâsım el-Lübeydî, tarihçi, sosyolog ve devlet adamı İbn Haldûn ve Muhammed b. Kâsım er-Rassâ' Hafsîler zamanında yetişen din âlimlerinin en meşhurlarıdır. Ebû Medyen'in gelişinden itibaren bölgede sayıları artan mutasavvıflardan Abdüazîz el-Mehdevî, Ebû Yûsuf ed-Dehmânî, Ebû Ali en-Neftî, Ebû Saîd el-Bâcî ve Tâhir el-Mezûgî temayüz etti. VII. (XIII.) yüzyıldan itibaren şeyhlerin sayısı arttı; hayatının önemli bir kısmını Tunus'ta geçiren Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî devrinin en mühim tasavvufî şahsiyetidir. Ancak düşünceleri ulemânın tepkisini çekince kalabalık bir mürid topluluğuyla birlikte Mısır'a gitti ve orada vefat etti. Şâzeliyye tarikatı bütün Mağrib'de yayıldı, ulemâ üzerinde de etkili oldu. XIV. yüzyılda tarikatlar kırsal ve dağlık kesimlerde de etkilerini hissettirmeye başladı ve oralarda zâviyelerin kurulmasıyla pekişti. Şeyhlerin aileleri, öğrencileri ve müridleriyle beraber yaşadığı bu zâviyeler yolcuların ve hac kervanlarının uğradığı ve ağırlandığı mekânlar haline geldi. Tunus'ta Hammûde Paşa Camii civarındaki zâviyesinde medfun Arûsiyye tarikatının kurucusu Ahmed b. Muhammed el-Arûs el-Hewvârî, Kâsım el-Cifizî, Şa'biyye'nin kurucusu Ahmed b. Mahlûf eş-Şa'bî, Ali evlâ-

Hamamet'ten bir görünüş

TUNUS

dından Sâlim el-Mezûgi ile oğlu Âmir b. Sâlim el-Mezûgi, Ebû Saïd Halef b. Yahyâ et-Temîmî el-Bâcî, Ebû'l-Hasan Ali el-Müntasır, Ebû Muhammed el-Mercânî ve Muhammed b. İmrân zâviyelerdeki faaliyetleriyle etkili olan mutasavvıflardan bazıdır. Kâdiriyye bölgeye Kayrevan'daki zâviyesinde medfun Ebû'l-Kâsım b. Halef et-Tücbî vasıtasıyla girdi. Günümüzde Şâze-liyye'nin bazı kolları, Ticâniyye, Kâdiriyye ve İbn Azzûz Mustafa b. Muhammed'e nisbet edilen Azzûziyye tarikatı ülkede varlığını devam ettirmektedir.

Hafsîler döneminde yetişen İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*'inin iki cildini Kuzey Afrika tarihine ayırmıştır. Hânedan tarihi türünde İbn Hammâd es-Sanhâcî, İbn Kurfûz, İbnü's-Şemmâ el-Hintâtî ve Abdullah Muhammed ez-Zerkeşî; tabakat türünde Abdurrahman b. Muhammed ed-Debbâğ, İbn Nâcî el-Kayrevânî, Gubrînî zamanın diğer meşhur tarihçileridir. Öte yandan Mayurka adasında doğan ve Fransisken papazları tarafından eğitilen Anselmo Turmeda 1388 yılında geldiği Tunus'ta Hafsî sultanının huzurunda müslüman oldu ve Abdullah adını aldı. *Tuhtetü'l-erib fi'r-reddi 'alâ ehli's-salib* başta olmak üzere Katalanca ve Arapça eserler yazan Abdullah et-Tercümân, Tunus'ta öldü ve oraya defnedildi. Bu dönemde kimya alanında eserinin bazı bölümleri Batı dillerine çevrilen Tifâşî yetişti. Sefâkus şehrinde Şerefi ailesinin bazı üyeleri XVI. yüzyılın ortalarından sonuna kadar yaptıkları haritalarla ün kazandılar. Ali b. Ahmed eş-Şerefi es-Sefâkusî 955'te (1548) sekiz yapraklı bir atlas hazırladı. Ailenin diğer bir üyesi Muhammed b. Ali eş-Şerefi 1601'de doğu yarısı İdrîsî'nin haritasına, batı yarısı Katalonyalı gemicilerin haritalarına dayanan bir dünya haritası yaptı. Mûsikîde Şeyh Muhammed ez-Zarif, matematikte Ali b. Muhammed el-Kallesâdî, tıpta Endülüs'ten göç eden İbn Enderâs Muhammed b. Ahmed, oğlu Ebû Ya'kûb Yûsuf, Ahmed b. Abdüsselâm es-Sikillî ve Abdurrahman es-Sikillî yetişti. Hafsîler devrinde şiir gelişti. Divan sahibi olan Ebû Zekeriyâ ve oğlu Müstansır şairleri himaye ederdi. Tunuslu şairlerin sayısı arttığı gibi İbnü'l-Ebbâr, Hâzım el-Kartâcenî gibi Endülüslü şairlerden pek çoğu buraya gelip yerleşti. Sûse şairlerinden Ruaynî, İbn Nahîl, İnân b. Câbir, İbn Ebû'l-Hüseyn, İbnü's-Simâ el-Mehdevî, Şihâb b. Halûf, Ebû'l-Haccâc el-Beyyâsî, İbn Arabiyye el-Mehdevî ve Ahmed es-Savvâf dönemin diğer önemli şairleridir. Hafsîler'in son zamanlarında zayıflayan şiir, XI. (XVII.) yüzyılda

Endülüslü bazı şairlerin gelişile yeniden canlandı. Ali el-Gurâb es-Sefâkusî, Muhammed el-Vergî, Muhammed Mâzûr, el-Hâc Hammûde, Abdülatîf et-Tavîr el-Kayrevânî gibi şairler yetişti. Bu dönemde Arap edebiyatında Muhammed b. Abdülcebâr er-Ruaynî, Ali b. İbrâhim et-Ticânî, Ahmed el-Leyyânî, Ebû'l-Mutarrib b. Umeyre, İbn Ebû'l-Hüseyn, Hâzım el-Kartâcenî, Ahmed b. Muhammed el-Hallâf ve İbn Abdüsselâm Seâde temayüz etti. Hafsîler devrinde Tunus'ta zengin kütüphaneler kuruldu. Ebû Zekeriyâ'nın sarayında yaptırdığı kütüphanede 30.000 cilt kitap bulunuyordu. Ebû Fâris Abdülazîz'in Tunus Zeytûne Camii'nde kurduğu kütüphaneye 30.000'den fazla eser vakfettiği bilinmektedir. Bu kütüphaneye vakfedilen kitapların sayısı 200.000'e ulaşmıştı. Sultan Ebû Ömer Osman sarayındaki kütüphaneleri Zeytûne'de hazırlattığı yeni bir kütüphaneye nakletti. Daha sonra V. Muhammed el-Mütevekkil aynı mekânda Abdaliyye Kütüphanesi'ni yaptırdı. Kütüphanesine yazma eser satın almak için İspanya'nın Şâtibe şehrine gönderdiği bir kişi 3000 yazma eserle geri dönmüştü. İspanya işgali sırasında tahribe mâruz kalan bu kütüphanelerden Zeytûne Kütüphanesi Hüseynîler döneminde yenilendi.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk safhasında İspanya'nın Tunus'u işgali sebebiyle ülkedeki âlimlerin önemli bir kısmı başka bölgelere gitmişti. Bölgenin kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesinin ardından bunların çoğu geriye dönünce ilmî hayat tekrar canlandı. Osmanlılar'la birlikte bölgede Hanefî mezhebi yeniden ortaya çıktı. Yûsuf Day'ın açtığı ve Ramazan Efendi'yi müderris tayin ettiği ilk Hanefî medresesini yenileri takip etti. Askerlerin yanı sıra Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinden gelen göçmenlerle ülkedeki Hanefîler'in sayısı büyük oranda arttı. Bu arada pek çok Hanefî fakihî oraya geldi, cami ve medreselerde Hanefî fikhî öğretimi başladı. Bunlardan lugat, meânî, beyân, mantık, fikh ve tefsir konularında meşhur olan Molla Ahmed, Zeytûne'de müderrislik görevine getirildi ve çok sayıda talebe yetiştirdi. Yûsuf Day'dan itibaren kâdilkudât Hanefîler'den seçildi. Osmanlı döneminde özellikle XVII. yüzyılın başlarında Endülüs'teki müslümanların toptan sürgün edilmesinin ardından yoğunluk kazanan göç esnasında Tunus'a gelen Endülüslü âlimler şehrin ilmî hayatına katkı sağladı. Dayılar ve Hüseynîler devrinde Tunus'ta yeni cami ve medreseler inşa edildi, şehirdeki medreselerin sayısı otuza ulaştı (Tâ-

hir el-Ma'mûrî, s. 81-969). Ebüssuûd'un tefsirine geniş bir hâşiye yazan Şeyh Ebû Abdullah Muhammed Zeytûne, Muhammed Kuveysim, Ali es-Süveysî ve Şeyhülkurrâ Mustafa İzmirli, Muhammed Hammûde Fütâte, Ebû'l-Abbas Ahmed eş-Şerîf el-Hanefî, Ebû Abdullah Muhammed Tâcülârifin el-Osmânî, Yûsuf ez-Zağvânî, Sâlih el-Kevvâş, Kara Batak diye bilinen Muhammed b. Mustafa, Kara Hoca olarak tanınan Ahmed Burnâz, Osmanlı döneminde yetişen âlimlerin en meşhurlarıdır. İbn Ebû Dînâr el-Kayrevânî, Muhammed b. Muhammed el-Endelûsî, Mahmûd b. Saïd Makdîş, İbn Ebû'd-Diyâf, Muhammed es-Sagîr b. Yûsuf el-Bâcî, el-Hâc Hammûde ve Muhammed b. Osman es-Senûsî dönemin önemli tarihçilerinin başında gelir.

Tunus'ta Ahmed Bey zamanında Batılılaşma faaliyetleri başladı. 1840'ta Bardo'da Avrupa tarzında ilk yüksek harp okulu açıldı. Fransa ve İstanbul'dan subaylar ve kitaplar getirildi. 1873'te "müdiran" reisliğine tayin edilen Hayreddin Paşa reform çalışmalarına hız verdi; 1876'da Sâdık Koleji açıldı. Bardo Harp Okulu'nda ve bu kolejde himaye döneminin ardından Tunus yönetimini üslenen kadrolar yetişti. Bu iki okulun mezunları, geleneksel İslâmî eğitime yeni bir yön vererek yabancı dillerle modern ilimlerin öğretimini birlikte gerçekleştirmek için 1896'da el-Cem'iyetü'l-Haldûniyye'yi kurdular. Hayreddin Paşa, İbn Ebû'd-Diyâf, Muhammed Fâzıl İbn Âşûr, Muhammed Bayram, tefsir sahibi Muhammed Tâhir İbn Âşûr, Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, Abdülazîz b. İbrâhim es-Seâlibî, Muhammed b. Osman es-Senûsî, Osmanlı hâkimiyetinin son devrinde ve işgal döneminde Tunus'un önde gelen âlim, fikir ve siyaset adamlarıdır. Günümüzde Tunus'ta on üç üniversite, çok sayıda yüksek okul ve enstitü bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Bekir el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs* (nşr. Beşîr el-Bekkûş – Muhammed el-Arûsî el-Matvî), Beyrut 1401-1403/1981-83, I-III; Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Tabakâtü 'ulemâ'i İfrîkiyye* (nşr. M. Zeynühum M. Azeb), Kahire 1413/1993; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 697-699; Makrîzî, *el-Hıta*, II, 333-334; M. Hidir Hüseyn, *Tûnis ve Câmî'u'z-Zeytûne* (nşr. Ali Rîzâ et-Tûnisî), Dimaşk 1391/1971; Muhammed el-Menûnî, *el-'Ulûm ve'l-âdâb ve'l-fünûn 'alâ 'ahdi'l-Muvahhidin*, Rabat 1977; a.mlf., *Hağâretü'l-Muvahhidin*, Mağrib 1989; Tâhir el-Ma'mûrî, *Câmî'u'z-Zeytûne ve medârisü'l-'ilm fi'l-'ahdeyni'l-Hafşî ve't-Türki*, Tunus 1980; Abdülazîz ed-Devlâtî, *Medinetü Tûnis fi'l-'ahdi'l-Hafşî* (trc. Muhammed eş-Şabbî – Abdülazîz ed-Devlâtî), Tunus 1981; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'elîfin*, I-II, tür.yer.; Müncî eş-Şemlî, *Fî's-Sekâfeti't-*

Tünisiyye, Beyrut 1985; Sâdik ez-Zemerîf, *A'lam Tünisiyyûn* (trc. Hammâdî es-Sâhilî), Beyrut 1986; Cân Füntân, *el-Edebü't-Tünisiyyü'l-mu'âsır*, Tunus 1989; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-Ömr fi'l-muşannefât ve'l-mü'ellifîne't-Tünisiyyîn* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî – Beşîr el-Bekkûş), Beyrut 1990; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edebe*, IX, 8-13, 109-327; M. Hâdî eş-Şerîf, *Târîhu Tûnis* (trc. Muhammed eş-Şâvuş – Muhammed Acîne), Tunus 1993, s. 39-66; *Târîhu'l-edebe bi't-Tûnisî: el-hadîş ve'l-mu'âşır*, Kartâc 1993; M. Selâheddin el-Müstâvî, *el-İslâm fi Tûnis ba'de 7 min nuvemr*, Tunus 1993; A. H. Green, *el-'Ulemâ'ü't-Tünisiyyûn 1873-1915* (trc. Hafnâvî Amâyiriyye – Esmâ Muallâ), Tunus 1416/1995; Züheyr el-Humeydân, *A'lamü'l-hadâretü'l-'Arabîyyeti'l-İslâmiyye fi'l-'ulûmi'l-esâsiyye ve't-tahtîkiyye*, Dımaşk 1996, V, 25-43, 102-113, 116-119, 332; Ahmed b. Milâd, *et-Tıbbü'l-'Arabîyyü't-Tûnisî*, Beyrut 1999; İbrâhim Harekât, *Medhal ilâ târihi'l-'ulûm bi'l-Mağribi'l-müslim hatte'l-kam 9/15 h.*, Dârülbeyzâ 1421/2000, I-III, tür.yer.; Ahmed et-Tavîlî, *Târîhu medîneti Tûnis eş-şekâfi ve'l-hadâri*, Tunus 2002; a.mlf., *el-Edeb bi-Tûnis fi'l-'ahdi'l-Hafşî*, Tunus 2004; Muhtâr el-Ayyâşî, *ez-Zeytûne ve'z-Zeytûniyyûn fi târihi Tûnisî'l-mu'âşır (1883-1958)*, Tunus 2003; Ebû Abdullah Muhammed el-Cüdfî el-Kayrevânî, *Târîhu kuğâti'l-Kayrevân* (nşr. Enes el-Hâdî el-Allânî), Kartâc 2004; Hişâm Ubeyd, *Tûnis ve evliyyâ'ühe's-şâlihûn fi müdevveneti'l-menâkibi's-şüfiyye*, Tunus 2006; Muhammed Razûk, "Hafşîler", *DİA*, XV, 125-128.

İSMAİL YİĞİT

IV. SANAT

Milâttan önce VIII. yüzyılda Tunus körfezi kıyısında kurulan Fenike yerleşmesi Kartaca, Pön Savaşları (m.ö. 264-146) sonunda Romalılar tarafından yerle bir edil-

di. Bu sebeple günümüzde başşehir Tunus'un banliyösü durumundaki Kartaca'da bulunan en eski kalıntılar Roma dönemine aittir. Bu dönemde şehir anıteatr, gösterişli evler, tapınaklar, su kemerleri ve hamamlarla donatıldı. el-Cem'deki büyük Colloseum bütün Tunus'ta Roma devrinden kalan en görkemli yapıdır. Yaklaşık 30.000 kişilik bu yapı oldukça sağlam durumda günümüze ulaşmıştır. Bölgede daha sonraki Vandal ve Bizans egemenliği sırasında önemli bir bölümü zamanımıza kadar gelmeyen bazilikalar inşa edildi.

VII. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm akınlarının başlaması esnasında Tunus, 670'te Ukbe b. Nâfi' tarafından önemli bir üs durumundaki Kayrevan şehrinin kurulması ile büyük ölçüde müslümanların eline geçti. Uzun süre Kartaca'nın varoşu olan Tunus şehri, Araplar'ın fethinin ardından İfrîkiye'nin kültürel ve ekonomik başşehri haline geldi. 671'de Ukbe b. Nâfi'in inşa ettirdiği büyük camisiyle Kayrevan'ın İslâm âleminin dördüncü dinî merkezi olarak kabul edilmesi bölgeyi bir ölçüde kut-sallaştırdı. Sonraki devirlerde yapılan pek çok değişiklikle bugüne ulaşan Kayrevan'daki Sıdî Ukbe Camii, ortadaki daha geniş tutulan mihraba dik neflerin kible yönünde enine bir nefle kesilmesinden oluşan plana sahip harimi, revaklarla çevrili avlusu ve kuzey duvarının ortasında kademeler halinde yükselen kare gövdeli minareleriyle sadece Tunus'ta değil bütün Mağrib

ülkelerinde büyük bir etki yaptı. Başşehirde ticaretin yoğunlaştığı bir yerde inşa edilen Zeytûne Camii (80/699) ve Hafşîler'in eseri Halk Camii'nde (XIV. yüzyıl) aynı plan şeması ana hatlarıyla uygulandı.

Abbâsiler zamanında 800 yılından sonra Tunus, Ağlebîler'in yönetiminde yarı bağımsız bir statü kazandı. Bu devirde ülkede önemli bir mimari faaliyet göze çarpar. Sefâkus (849) ve Sûse (850-851) ulucamileriyle askerî amaçlı Münestîr ve Sûse Ribâtı (VIII. yüzyılın ikinci yarısı) Ağlebîler'in inşa ettirdiği önemli yapılardır. Bunun yanında Sıdî Ukbe Camii günümüzdeki görünümüne büyük ölçüde bu dönemde yapılan onarımlarla ulaştı. Ağlebîler'in ardından bölgede sırasıyla Fâtîmî, Muvahhid ve Hafşî egemenlikleri görülür. At nalı kemerli giriş kapısıyla dikkati çeken Mehdiye Ulucamii (916) Tunus'ta Fâtîmîler'den kalan en önemli yapıdır. XII. yüzyılın ortalarından itibaren Tunus'ta idareyi eline geçiren Muvahhidler zamanında Zeytûne Camii'nden sonra şehrin en mühim mâbedi sayılan Kasba Camii inşa edildi (1232-1236). Bir sarnıç üzerinde yükselen cami dilimli kemerlerin süslediği kare gövdeli minaresiyle ünlüdür. Ülke Hafşîler döneminde yoğun bir yapılaşmaya sahne oldu. Hafşîler'in Tunus'ta inşa ettirdiği Tefvîk (XIII. yüzyıl), Ebû Muhammed (XIII. yüzyıl) ve Mellasin (XV. yüzyıl) camileri, sütunlarla taşınan tonoz örtülü enine gelişen ibadet mekânı ve avlunun bir köşesinde kare blok halinde yükselen minareden meydana gelmektedir. Ayrıca bu dönemde ortadaki avluya açılan eyvanlar ve hücrelerden teşekül eden medreseler yaptırıldı. Bunlara Şemmâiyye (1249) ve Müntasiriyye (1437) medreselerini örnek vermek mümkündür.

Tunus'ta ortaya konan mimari, süsleme ve el sanatlarında Endülüs-Mağrib sanatının etkisi çok açık biçimde görülmektedir. Osmanlı döneminin ilk yıllarında bu gelenek bütün ilkeleriyle devam etti, Türk sanatına ait özellikler ancak XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başladı. 300 yılı aşkın bir süre Türk idaresinde kalan Tunus camii, medrese, imaret, saray, han, hamam, çarşı, kışla ve kale gibi mimari eserlerle donatıldı. Külliye inşasına Tunus'ta fazla ilgi gösterilmedi. Türbenin çevresindeki yapılardan oluşan Sıdî Sâhib Külliyesi'yle (XIV ve XVII. yüzyıl) cami çevresinde inşa edilen Cedîd Külliyesi (1726-1727) ve Yûsuf Sâhibü't-tâba' Külliyesi (1813-1814) Anadolu ve İstanbul'da yapılan pek çok külliye uygulanan bir dü-

el-Cem'de Roma dönemine ait Colloseum

